

SZABÓNÉ PONGRÁCZ PETRA

Utak a „kisegítő” iskolából...

Egykor szegregált keretek között tanuló, mára már felnőtt személyek társadalmi integrációjának néhány dimenzió mentén történő bemutatása élettörténeti elbeszéléseik tükrében

Az iskola, mint társadalmi mobilitási csatorna szerepe a későbbi életesélyek szempontjából széleskörűen alátámasztott, ezáltal vitathatatlan (BERNSTEIN, 1996; KOZMA, 1975; BOURDIEU, 1978; FERGE, 1980). A korai iskolai szelekciós mechanizmusok – melyek oki háttérét változatos „magyarázó elvek” adják – a további életút fontos állomásainak egymásutánosságát is többnyire határozottan előre vázolják. Az enyhén értelmi fogyatékos tanulók számára létrehozott alapszintű oktatást nyújtó intézménytípus szinte a megalakulásától kezdve éles társadalmi viták középpontjában állt, mely egyrészt a szóban forgó fogyatékos nem evidens jellegéből, ezáltal meghatározásának, diagnosztizálásának nehézségéből, másrészt a többségi intézményekben működő pedagógiai gyakorlat megfigyeléséből táplálkozott. A bemeneti oldallal kapcsolatos szelekciós problémák mellett azonban felmerül az a kérdés is, hogy hogyan hat mindez a kimeneti oldalra, vagyis a beiskolázás milyen következményekkel jár a fiatal későbbi életútjára, társadalmi beilleszkedésére nézve (SZABÓNÉ, 2008; LÁNYINÉ, 1985). Jelen tanulmány a fenti kérdések egy szeletének megválaszolására vállalkozik azáltal, hogy bemutatja egy 2019-ben lezajlott, egykor az eltérő tantervű általános iskolában tanuló, ma már felnőtt személyek megkeresésével történt kvalitatív élettörténeti kutatás néhány eredményét.

Kulcsszavak: eltérő tantervű általános iskola, enyhe fokú értelmi fogyatékos, társadalmi integráció, életminőség

Bevezetés

Magyarországon a kisegítő iskoláztatás megindulása a 19-20. század fordulójára tehető. Hazánkban ekkorra teremtődtek meg az azt megalapozó gazdasági, társadalmi, pedagógiai feltételek (GORDOSNÉ, 1990). Éltes Mátyás (1905) részletesen ír a kisegítő iskolába felvehető tanulók köréről, mely szerint ők azok a tanulók, akik a gyengetehetségek sorából kerülnek ki, és nem képesek együtt haladni a népiskolában a velük egykorú, közepes tehetségű növendékekkel (NÉMETH, 2005).

A „gyengetehetségű” gyermekek érdekében létrejövő szegregáló törekvések azonban hamar fokozódó feszültségekhez vezettek. Mi volt ennek az oka? A kisegítő iskolákban egyre nagyobb számban jelentek meg olyan tanulási nehézséggel, magatartási-, viselkedési problémával küzdő tanulók, akiket a népiskola „eltanácsolt”, pedig szakszerű kiegészítő foglalkozás segítségével képesek lettek volna felzárkózni társaik közé (GORDOSNÉ, 2000). Mesterházi így ír erről: „Ezekben az iskolákban a tanulónépesség rendkívül heterogén az idegrendszeri funkciók érettsége és az ezzel összefüggő funkciózavarok mértéke és jellege,

a fejlődést nehezítő szociális hatások milyensége, a viselkedési problémák és ezek befolyásolhatósága, összességében a taníthatóság és a nevelhetőség tekintetében.” (MESTERHÁZI, 2019:116).

Bár az 1970-es években meginduló társadalmi egyenlőtlenségeket kutató vizsgálatok hatására számos olyan intézkedés született, melyek a fent említett problématerületekre fókuszáltak megoldást kínálva azokra, teljes körű megszűnésükről azonban mégsem beszélhetünk. Zászkaliczky Péter e napjainkban is aktuális kérdéskör elemzésekor egy társadalmi eredetű probléma gyógypedagógiai problémává való minősítésének folyamatáról beszél. Véleménye szerint a közoktatási rendszer működésének minőségével összefüggésben merülnek fel kérdések azáltal, hogy az etnikai-kulturális kisebbségben lévő, hátrányos helyzetű, gyenge érdekérvényesítő képességű, gyakran a társadalom peremén élő, nagyon szegény rétegek oktatását képtelen vagy nem hajlandó megoldani. Az elkülönítés pedig egyre inkább emberjogi, mintsem kizárólag pedagógiai problémaként definiálódik (FÖLDES, 2002).

Bár az általános iskolai tanulók nagy része – intézménytípustól függetlenül – végez, és tovább is tanul, döntően a szakmaszerzés sikere vagy sikertelensége az a tényező, ami az életutakban a legnagyobb különbséget teremtheti. A szakképzettség hiánya szűkíti a munkavállalási esélyeket, ezáltal pedig kedvezőtlené teszi az egzisztenciateremtés lehetőségeit is (GAZSÓ, 1982).

Az eltérő tantervű általános iskola után a tanulók legnagyobb része (speciális) szakiskolában folytatja tanulmányait, ott végezve pedig közvetlenül a munkaerőpiacra lép. Mártonfi, Papp és Péceli (2011) kutatási eredményei alapján – mely a speciális szakiskolás fiatalok munkaerőpiaci elhelyezkedésének útjait állította középpontba – a családi háttér meghatározó volta nem csak az iskolai tanulmányokkal összefüggésben, hanem a munkába állás szempontjából is vitathatatlannak bizonyult. Nem mindegy, hogy milyen példát lát otthon a gyermek, milyen a családja munkához való hozzáállása.

A kutatók a sikeres munkába állás további fontos feltételeként a képzés minőségét, valamint annak motiváló erejét hangsúlyozzák. Mindezek mellett nem hagyható figyelmen kívül a másik oldal, a társadalom, a munkahely befogadásra való hajlandósága sem.

Az enyhén értelmi fogyatékos, vagy az egykor „kisegítő” iskolában tanuló személyek számára az iskolarendszeri minősítés nyomán kialakuló stigma pedig még egy újabb nehezítő tényezőt jelenthet a munkahelyi elhelyezkedésben (ILLYÉS ÉS ERDŐSI, 1986, BÁNFALVY, 1995, 1996 idézi BÁNFALVY, 1997).

Kevés megbízható adattal rendelkezünk arról, hogy mi történik az eltérő tantervű általános iskolát, majd a (speciális) szakiskolát elhagyó fiatalokkal, még kevesebbel hosszú évek távlatába tekintve. Gayer, Krausz és Hatos (1985) megfogalmazása alapján jelentős részük „felszívódik” a társadalomban, ezáltal önmaga oldja meg önnön rehabilitációját (BÁNFALVY, 2002).

Ezt támasztja alá a „Budapest 95” nyomonkövetéses vizsgálata is, melyben a kiinduló felmérés óta eltelt 20 év után a 203 fiatalból mindössze 80 egykori „kisegítő” iskolás felnőttet sikerült megtalálni, és a jelenleg élethelyzetét feltérképező kutatásba bevonni. Az eredmények alapján a vizsgált tanulók csaknem háromnegyede valamilyen módon továbbtanult, több mint egyötödük speciális iskolába járt. További egyötödük elvégezte az általános iskola esti tagozatának 7-8. osztályát, a fiatalok egynegyede pedig valamilyen szakmunkásképzőt, vagy középiskolát végzett. A végzettség munkamegosztási pozícióra váltásnak nehézsége, az alacsonyabb foglalkoztatási státusz azonban már nagy valószínűséggel a „kisegítő” múlt terheiről árulkodott (GERŐ, CSANÁDI ÉS LADÁNYI, 1996; BÁNFALVY, 1997).

A kutatás körülményeinek bemutatása

Míg a közoktatásban való részvétel ideje alatt a mintavételt különböző adatbázisok támogatják, addig a későbbi életút során ennek híján a kutatásba bevonni kívánt személyek megkeresését számos tényező nehezíti, hátráltatja, mely magyarázatul szolgál a témában folytatott kutatások csekélyebb számára.

A 2019 május és 2019 december közötti időszakban zajló, egykor szegregált általános iskolai keretek között tanuló, ma már felnőtt személyek felkeresésével történt kutatásomban alapvetően hozzáférési lehetőség alapján történő mintavételre került sor. A mintába bevont személyeknél nagy jelentősége volt az előzetes ismeretségnek, hiszen a legtöbb esetben csak ez tette lehetővé az interjú létrejöttét, valamint az azt megalapozó bizalmi légkör megteremtődését. A kutatás során 49 interjúalanyt sikerült elérni, átlagéletkoruk 30,26 év. A legidősebb személy 51, a legfiatalabb 20 éves volt. 25 férfi és 24 nő vett részt a kutatásban.

Mivel a kutatás egyik fontos fókusza a társadalmi beilleszkedés vizsgálata volt, ezért az általános iskolai helyszín mellett egy második kritériumként az életbe való „kilépés”, azaz a közoktatási keretek elhagyása is megfogalmazódott. Az azóta eltelt idő a mintába való bekerülés szempontjából nem volt befolyásoló tényező.

Az egyéni életutak feltérképezése félig strukturált élettörténeti interjúk segítségével történt, melynek kiinduló alapját McAdams élettörténeti interjú-protokollja adta.

A kutatási eredmények összefoglalása az életminőség néhány objektív dimenziója mentén

Háztartásszerkezet

Az egyén felnőtté válásának folyamatában a makrotársadalmi tényezők mellett (pl. gazdasági fejlődés), mikrotársadalmi faktorok is szerepet játszanak. A fogyatékos gyermeket nevelő család esetén ilyen lehet például egy óvó, túlféltő közeg, mely a fiatal önállósodási törekvéseinek is gátjául szolgálhat. Glick (1977) kutatási eredményeit idézve Neulinger és Mitev (2017) kiemelik, hogy míg a 19. század nyugati társadalmában a gyermekek családból való távozásának időszaka átlagosan két évig tartott és legjellemzőbben a szülők idős korára esett, addig a 20. században vált csak jellemzővé, hogy a szülők már középkorban átérték a fent említett folyamatokat. A 21. század társadalmi változásai ismét kitölték a családi fészekből való kirepülés idejét, melyet kutatási adataim is alátámasztottak.

A kutatásom során megkérdezettek közül mindössze negyedéről (26,53%) mondható el, hogy a megkérdezés idejében vagy teljesen önállóan, vagy a párjával vagy családjával, a szülőktől, rokonoktól külön költözve élt. A többieknél rendkívül változatos együttélési formákkal, kiterjesztett háztartásokkal találkozhattunk. A szülői házban maradás sok esetben felnőttkorban is az egyetlen alternatíva, mely mögött meghúzódó okok sokrétűek, de leginkább az anyagi tényezők a meghatározók.

Az interjúalanyok így nyilatkoztak az önálló lakáshoz jutás nehézségeiről:

„Hiába jó a keresetünk, az ember amit itthon keres (korábban külföldön is próbálkoztak), ha félrerak, akkor nagyon minimálisat. A mai fiatal olyan szinten nincs támogatva, hogy önerőből előre tudjon jutni. Most ez bután hangzik, de úgy lesz ingatlanod, és úgy érsz el valamit, ha valaki meghal, és neki köszönhetően kapsz egy nagyobb összeget vagy ingatlant, vagy valami csoda folytán.”

„Felmerült (elköltözés), de anyagilag sosem voltam úgy, meg tudtam, hogy a szüleimnél nagyon jól vagyok ebben a házban. De annak idején tudtam, mintha én más világban élnék, érettebbnek éreztem magamat. Lehet, hogy nem voltam érettebb a többinél, de tudtam, ha mostan én elmegyek albérletbe, nem tudtam volna megcsinálni. Dolgozzak is, a lányomat is neveljem, iskoláztassam, ruháztassam, etessem, meg minden... csekket is. Nem volt miből.”

Az otthonlakó fiatal felnőttek – ez kutatási mintámban az interjúalanyok 45%-a – csoportján belül alapvetően két csoport azonosítható. Az egyikbe tartoznak azok, akik sosem hagyták el a családi fészket, a másikba pedig azok, akik korábban ugyan már elhagyták, hosszabb-rövidebb ideig önállóan éltek, de különböző okok miatt visszaköltöztek (NEULINGER és MITEV, 2017). A visszaköltözés okai így jelennek meg az interjúrészekben:

„Otthon lakom, az albérletből kényszerültem haza... Jött a D.(gyermek) és nem szerettem volna albérletben lenni vele, mert szerintem kényes dolog, hogy ugráljak egy kisgyerekekkel... megbeszéltük anyuval, hogy itt lakunk és gyűjtögetjük lakásra a pénzt. Ez így, a gyerek számára nem mondom, hogy nem nehéz, mert más korosztály, de biztonságosabb.”

„Jelenleg most édesanyámmal és a vőlegényemmel együtt élünk. Nemrég költöztünk haza az albérletünkből... anyukám elvált és nem akartuk egyedül hagyni. Hála Istennek nagyon jól kijövünk hárman.”

Párkapcsolat, gyermekvállalás

Az utóbbi évtizedek társadalmi változásai az együttélés intézményeit, az életút menetének, szakaszainak sorrendjét, a házasságokat és a házasságon kívüli családi kereteket, az együttélők létszámát, összetételét egyaránt érintették. Bár társadalomtörténeti szempontból a családszerkezet mindig is sokféle volt, pluralizációjának új tendenciái egyfelől az együttélés formáinak és mintázatának, másfelől az életmenet változásával írhatók le. Míg a hagyományosabb társadalmakban a tartós párkapcsolat egyetlen elfogadott formája a házasság volt, a modernizáció során megjelentek a kapcsolattartás és együttélés más intézményei is (SOMLAI, 1999).

Bár jelen kutatás nem tért ki a különböző párkapcsolati együttélési formák feltérképezésére, arra vonatkozó információk azonban vannak, hogy a megkérdezettek több mint fele (63,3%) párkapcsolatban él, melyek között élettársi és házassági formák egyaránt megtalálhatók.

„19 évesen jöttem össze a párommal... rá egy évre eljegyzett. Nagyon jó a kapcsolatunk, nagyon szeretjük egymást. Idén lettünk hat éve együtt, ha minden igaz nyáron lesz egy szűk családi körű esküvő.”

A párkapcsolattal nem rendelkezők néhányan elváltak, vagy épp válófélben vannak. Voltak olyanok is, akik pártalálási nehézségeikről is beszámoltak.

„Szeretnék már. Régen volt barátnőm, de nem volt komoly. Bennem az a baj, hogy nem nagyon járok sehová nagyon.”

„Nincs senkim, mindig a rossz emberekbe botlok. Szeretnék kapcsolatot, de családra, gyerekre nem vágyom.”

A párkapcsolati változások a gyermekvállalási magatartásra is hatással vannak. Magyarországon az elmúlt néhány évben a gyermekvállalási kedv növekedése mellett, a gyer-

mekszám stagnálásának lehetünk tanúi, mely mögött a gyermekvállalási korban lévő nők számának csökkenése is áll. A gyermekvállalási kedv iskolai végzettség – melyben döntő tényező a tanulmányi idő kitolódása – és családnagyság szerint jelentős eltéréseket mutat (KAPITÁNY ÉS SPÉDER, 2018). Bár kutatásomban nem került sor annak megkérdezésére, hogy mikor volt az első gyermek vállalásának időpontja, arra vonatkozó adatok azonban vannak, hogy az interjúalanyok mindössze egyharmadának (30,6%) van gyermeke. Közülük a legtöbbször kettő (39%), egy-egy esetben pedig egészen magas (hat és nyolc) gyerekszámmal is találkozhatunk egy fiatalabb (28 év) és egy idősebb (48 év) megkérdezettnél.

„Ilyen fiatalon, hat gyermekkel, nem tudom van-e a világon még ilyen, de biztosan van. Én a párom előtt kalapot hajtok, mert amikor én nem vagyok otthon, ő hat gyerkőccel elvan. És sokszor egyedül. De talán hála Istennek lekopogjam, mindig megteremtődik mindenünk. Ahogy végeztem a sulival, azóta dolgozom.”

Iskolai végzettség

A felnőtté válás egyik fontos lépcsőfoka az iskolai tanulmányok befejezése, majd a munka világába való bekapcsolódás. A kutatásom során megkérdezettek háromnegyede rendelkezik középfokú végzettséggel, egy vagy több szakképesítéssel. Fehérvári (1996) egy 1993-94-ben folytatott speciális szakiskolák helyzetét feltáró reprezentatív vizsgálat alapján rámutat arra, hogy sok esetben nem a gyermekek érdeklődése, vagy a piaci igények, hanem a rendelkezésre álló feltételek szabták meg az azokban oktatott, és ezáltal a tanulók által megszerzett szakmák körét. Ez kutatásom során is bebizonyosodott – több interjúalany hangot is adott ennek – legnagyobb számban az élelmiszer és vegyiáru kereskedő, női szabó, virágkötő, számítógépes adatrögzítő és parkgondozó szakképesítésekkel találkoztunk, de elhelyezkedni igen kevesen tudtak általuk.

A nyolcadik után továbbtanulók két interjúalany kivételével mind speciális szakiskolában folytatták középfokú tanulmányaikat. A szakiskolában való továbbtanulási döntések mögött egyrészt az állt, hogy az interjúalanyok a szakiskolára mint számukra kizárólagos lehetőségre tekintettek, és gyakran ugyanazon intézmény keretein belül maradtak. Másrészt néhány esetben a más intézménytípusban tanulás vágya mellett, azzal szemben a saját tanulási motiváció alacsonyabb szintje is kifejezésre került, vagy egy reálisnak mondható énkép is elénk tárult.

„Ugyanabba az iskolába csak a szakiskola részébe. Hát úgy éreztem, hogy más iskolát nem bírnék, úgyhogy nekem ez jó volt.”

A kivételt képező két fő mindegyike többségi szakiskolában tanult tovább, de közülük csak egy fő az, aki el is végezte azt.

„Hajtottam, hogy a (többségi szakiskola) kerüljek, és igyekeztem kitűnőre végezni mindentől...A (speciális szakiskolában) nem tetszettek az ottani szakágak úgymond. Először a (többségi szakiskola) mentem nyílt napra, és megtetszett az iskola területe, meg minden... Örültem neki, nagyon boldog voltam, hogy sikerült egy nehéz iskolában.” (pék szakma).

A másik interjúalany néhány hét után be is fejezte az ott megkezdett tanulmányokat, aminek oka nem a tanulással kapcsolatos probléma, hanem sokkal inkább az ő sajátos élethelyzetéből adódó, kortársközösségbe való beilleszkedési nehézsége volt. Így nyilatkozott erről:

„Nyolcadikban már terhes lettem... Igen, elkezdtem a másik iskolát, a fodrász szakmát a (a többségi intézményben), csak aztán feladtam. Túl sok volt a szekálódás. Szekáltak, hogy terhes vagyok.”

Interjúalanyaim közül négyen lemorzsolódtak, szakma nélkül fejezték be szakiskolai tanulmányukat, mely mögött leginkább az iskolai konfliktusok, a korai gyermekvállalás, vagy a szakmával, szakmaszerzéssel kapcsolatos érdektelenség, vagy az idő előtti munkába állás állt.

„Háztartási ismereteket tanultam. De jött a G. (kislánya) és nem tanultam többet.”

Három interjúalany tanulmányi életútja egy kicsit kitűnik a többiek közül azáltal, hogy magasabb iskolai végzettséget szereztek. Kettőn a szakmaszerzés után nappali illetve esti képzés keretében leérettségiztek, egy személy pedig kisebb-nagyobb kerülőutakkal, de szintén az érettségiig jutott.

„Azt mondta József atya, hogy értelmes gyerek vagy, olyan jófej gyerek vagy, hogy neked középiskolába kell járnod... Én picit féltem tőle, mert az eltérő tantervű iskola nem azért van, hogy középiskolára készítsen fel, hanem felzárkóztat... Mert mi csak az osztásig, szorzásig jutottunk el. A helyesírásom sem volt jó, fizika, kémia nem volt, nyelvet sem tanultunk, tehát az eltérőben kb. ötödikes szintig jutottunk el talán.”

Az interjúalanyok közül 4 fő (8%) még nyolc általános iskolai végzettséget sem szerzett, 9-en (18,3%) pedig csak nyolc általánossal rendelkeznek. Az általános iskola után tovább nem tanulók – akik legnagyobb számban a kutatási mintám idősebb korosztálya közül kerültek ki – leginkább az anyagi, családi vagy egészségügyi okokat említették a tanulmányok folytatásának gátjaként. Néhányan már sajnálják az akkor elszalasztott lehetőséget, és megemlítik a szakképzettség vágyát, de látják annak pótlásának belső és külső tényezőktől függő nehézségeit is.

„Annak idején nem tudtam. Nem volt ilyen lehetőségem, hogy tovább tanuljak, akkor jött helybe, mikor én már kimaradtam a nyolcadikból... Munka mellett nem tudtam már, ott volt a kisgyerek... Most meg már azért nem, mert szeretnék és nézegettem az interneten ilyen továbbtanulási... kiegészítő, karbantartó, most meg anyagilag nem állok úgy, hogy elvégezzem.”

„Szakmát kellett volna tanulnom. Nem foglalkoztam vele, lusta voltam. Persze azt pótolni lehet, akármennyi idős az ember.”

Munkahelyi elhelyezkedés

Bruckner (2003) szerint a szakképző iskolából kilépve a vizsgálatom célcsoportjába tartozó fiatalok nagy része a nyílt munkaerőpiacon próbál boldogulni, de gyakran munkanélküliként kezdi meg már egyből pályája elejét. Bár a megkérdezett interjúalanyok háromnegyede (75,51%) jelenleg aktív munkavállaló, de szakmájukban mindössze hatan tudtak elhelyezkedni. Közülük négyen bolti eladóként dolgoznak, egy fő kárpitósként, egy fő pedig személy- és vagyónörként. A szakmában való elhelyezkedés nehézségeiről néhányan így nyilatkoztak.

„Van két szakmám is, számítógépes adatrögzítő és dísznövénytermelő vagyok. Egyikben sem sikerült elhelyezkednem, így tapasztalatot sem szereztem.”

„Hát elvileg lakástextil készítő-javító vagyok, ez egy varrónő, de abban nem dolgoztam. Csak van, dísznek jó.”

„Konyhai kiségitő, de sajnos nem találtam munkát... nem vesznek fel ugye.”

A munkahelyi életutak rendkívül sokfélék. Sok esetben a munkahelykeresésről, munkahelyváltásról szóló narratívák bizonyultak az interjúk egésze során az egyik leghosszabbnak, leginkább ott, ahol ennek sok-sok állomása volt. A váltás okai között találhatjuk a munkahelyi konfliktusokat, a fizetéssel való elégedetlenséget és több esetben a feketén való foglalkoztatást is.

„Egy év után kiderült, hogy feketén dolgoztam, meg ugye nincsen bejelentve. Mindig is fura volt, hogy borítékba hozta le, meg egyszerűsített szerződés... Bementem hát most már NAV, anno APEH-hez, és mondták, hogy nem vagyok benne a rendszerben.”

Többen pedig arról nyilatkoztak, hogy különféle egészségügyi problémák miatt megváltozott munkaképességüként dolgoznak, közülük vannak olyanok, akik így csak részmunkaidőben, vagy védett munkahelyen.

„Meg közben voltam ilyen vizsgálaton, komplex vizsgálaton, hogy le tudjam százalékoltatni magam ötven százalékra ugye. Úgy különösen nincs rendellenességi problémám, mert nem igazán mondhatnám, mert egészségesnek egészséges vagyok, csak születési gond tulajdonképpen.”

Összefoglalás

Az eredmények összegzése során nem célozom olyanfajta feltételezésekbe bocsátkozni, hogy mi lett volna, ha a megkérdezettek iskolai életútja más intézményben kezdődik. Sokkal inkább szerettem volna megmutatni azt, hogy néhány objektív dimenzió mentén vizsgálódva, hol tart az életük, hova jutottak.

A kutatás során feltárult életutak egy kis szeletébe tekintve látható, hogy nem kimondottan a fogyatékosággal együtt járó specifikus, sokkal inkább a társadalom alacsony státuszú rétegeihez kapcsolható, náluk hatványozottabban jelen lévő problématerületekkel találkozhattunk. Az önálló lakáshoz jutás nehézsége, az alacsony iskolai végzettség, a munkahelyi elhelyezkedés bizonytalan volta, mind-mind nehezítő tényezők az életút során.

Ha az iskolára legfőbb mobilitási csatornaként tekintünk, akkor elmondható, hogy az eltérő tantervű általános iskolába kerülés a későbbi életútra nézve nagymértékben determinál, de az onnan való továbblépésben az egyéni erőforrások éppúgy meghatározóak. Ha Castel (1993) kvalitatív megközelítése mentén vizsgálódunk, akkor nem kérdőjelezzük meg az anyagi források elsődlegességét a kiszolgáltatott lét létrejöttében, de a kiszolgáltatottság különböző helyzeteit sokkal inkább hatásként szemlélve, egy dinamikus perspektívába helyezés által más dimenziókat is bevonva, árnyaltabb kép rajzolódhat ki előttünk.

Irodalom

BÁNFAI Csaba (1997): A felnőtt értelmi fogyatékosok munkavégzési lehetőségei. *Esély* 4. sz. 43-52. http://www.esely.org/kiadvanyok/1997_4/afelnott_ertelmifogyatekos.pdf [2020. 09. 22.]

- BÁNFALVY Csaba (2002): *Gyógypedagógiai szociológia*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
- BERNSTEIN, Basil (1996): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Meleg Csilla (szerk.): *Iskola és társadalom*. Dialóg Campus, Budapest. 131-151.
- BOURDIEU, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BRUCKNER László (2003): *Helyzetelemzés a speciális szakiskolai képzés fejlesztési irányelveinek meghatározásához*. Nemzeti Szakképzési Intézet, Budapest.
- CASTEL, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*. 4. évf. 3. sz. 3-23.
- ÉLTES Mátyás (1905): A kisegítő-iskola tanulói. A kisegítő-iskolák haszna és fontossága. In: Németh Mária (szerk.) *Szemelvények a magyar gyógypedagógia történetéből*. 219-251.
- FEHÉRVÁRI Anikó (1996): A speciális szakiskolai tanulók esélyei. *Educatio* 1996/1. 60-70.
- FERGE Zsuzsa (1980): *Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- FÖLDES Petra (2002): Az egyéni deficittől a társadalmi felelősségig - Beszélgetés Zászkaliczky Péterrel. Új Pedagógiai Szemle. 2002/4. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-egyeni-deficit-tol-a-tarsadalmi-felelossegig-beszelgetes-zaszkaliczky-2020.09.31.>
- GAZSÓ Ferenc (1982): Az esélyegyenlőtlenségek és az iskolarendszer. In: Meleg Csilla (szerk.) (1999) *Iskola és társadalom II. Szöveggyűjtemény*. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógiai Tanszék, Pécs. 32-41.
- GERŐ Zsuzsa – CSANÁDI GÁBOR – LADÁNYI JÁNOS (1996): A „megszüntetve megőrzött” gyógyó. A kisegítő iskola egy nyomkövetéses vizsgálat tükrében. In: Gerő Zsuzsa-Csanádi Gábor-Ladányi János (2006): *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 107-120.
- GORDOSNÉ Szabó Anna (2000): A gyógypedagógiai iskoláztatás fejlődése. In: Illyés Sándor (szerk.): *Gyógypedagógiai alapismeretek*. BGGYTFK, Budapest. 331-356.
- GORDOSNÉ Szabó Anna (1990): Beiskolázás és kiválasztás a kisegítő iskoláztatás történetében. In: Illyés Sándor – Bass László (szerk.): *Nevelhetőség és általános iskola IV. Háttéranyagok*. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest.
- KAPITÁNY Balázs – SPÉDER ZSOLT (2018): Gyermekvállalás. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018*. 47-64.
- KOZMA Tamás (1975): *Hátrányos helyzet. Egy oktatásügyi probléma társadalmi vetületei*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- LÁNYINÉ Engelmayer Ágnes (1985): Az áthelyezési eljárás elveinek és gyakorlatának változása hazánkban és az azt befolyásoló tényezők. In: Illyés Sándor (szerk.): *Nevelhetőség és általános iskola II*. Oktatókutató Intézet. Budapest. 397-438.
- MÁRTONFI György – PAPP GERGŐ – PÉCELI GYÖRGY (2011): Út a munkaerőpiacra - Speciális szakiskolából. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- MESTERHÁZI Zsuzsa (2019): Életkérdések, tudományos kérdések. In: Mesterházi Zsuzsa – Szekeres Ágota (szerk.): *A nehezen tanuló gyermekek iskolai nevelése*. ELTE-BGGYK, Budapest. 119.
- NEULINGER Ágnes – MITEV ARIEL (2017): Fiatal felnőttek családi rítusai és a felnőtté válás jellemzői a családtól való leválás idején. *Szociológiai Szemle* 27(1) 64-89.
- SOMLAI Péter (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia* 42.évf. 1-2. szám 38-47.
- SZABÓ Ákosné (2008): Metamorfózisok: a debilitástól a tanulási akadályozottsáig. Laudáció. In: Szabó Ákosné (szerk.): *Tanulmányok a tanulásban akadályozottak pedagógiájáról és határtudományai köréből*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest. 11-36.